

них) іншими особами та правомочність захисту свого суб'єктивного цивільного права.

З урахуванням усього сказаного суб'єктивне цивільне право можна визначити як надану особі нормами права міру можливої поведінки з метою задоволення її законного інтересу, що включає в себе правомочності по вчиненню певної поведінки самою управомоченою особою, вимогу визначеної поведінки від зобов'язаної особи чи осіб та захист свого суб'єктивного цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права : в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 355 с.
2. *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 367 с.
3. *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 185 с.
4. *Матузов Н. И.* Субъективные права граждан СССР / Н. И. Матузов. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1966. – 190 с.
5. *Певзнер А. Г.* Понятие и виды субъективных гражданских прав : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.712 / А. Г. Певзнер ; Моск. гос. ун-т. – М., 1961. – 16 с.
6. *Братусь С. Н.* О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав / С. Н. Братусь // Советское государство и право. – 1949. – № 8. – С. 30 – 37.
7. *Александров Н. Г.* Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – 176 с.
8. *Матузов Н. И.* Субъективное право как мера свободы и форма осуществления правовых норм / Н. И. Матузов // Тезисы докладов и научных сообщений Всесоюзной конференции «Юридические гарантии правильного применения советских правовых норм и укрепление социалистической законности» 28–30 октября 1970 г. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 92–95.
9. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – 88 с.
10. *Иоффе О. С.* Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 381 с.
11. *Алексеев С. С.* Общая теория социалистического права / С. С. Алексеев. – Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1964. – Вып. 2. – 226 с.
12. *Гражданское право* : [в 2-х т.] : учебн. / [В. С. Ем,

И. А. Зенин, Н. И. Коваленко и др.] / Отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 2000. – Т. 1. – 816 с.

13. *Агудов В. В.* Соотношение категорий «форма» и «структура» / В. В. Агудов // Философские науки. – 1970. – № 1. – С. 64–70.
14. *Леонов Н. Н.* Структура / Н. Н. Леонов // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Изд-во В. М. Скакун, 1988. – 896 с.
15. *Грицанов А. А.* Содержание и форма / А. А. Грицанов // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Изд-во В. М. Скакун, 1988. – 896 с.
16. *Власова А. В.* Структура субъективного гражданского права / А. В. Власова. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова, 1998. – 115 с.
17. *Цивільне право України* : підручн. : [у 2-х кн.] / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 736 с.
18. *Цивільне право України* : навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Прецедент, 2004. – 448 с.
19. *Явич Л. С.* Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 285 с.
20. *Егоров Н. Д.* О понятии субъективного права / Н. Д. Егоров // Правосубъектность по гражданскому и хозяйственному праву. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 197 с.
21. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права : в 2-х т. / С. С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. Ин-та, 1972. – Т. 1. – 396 с.
22. *Крашенинников Е. А.* Структура субъективного права / Е. А. Крашенинников // Построение правового государства: вопросы теории и практики. – Ярославль : Ярослав. гос. Ун-т, 1990. – С. 3–8.
23. *Белов В. А.* Гражданское право: общая часть. Учебник / В. А. Белов. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 639 с.
24. *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.
25. *Новицкий И. Б.* Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – 416 с.
26. *Певзнер А. Г.* Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав / А. Г. Певзнер // Ученые записки ВЮЗИ. – Вып. V. – М. : Госюриздат, 1958. – С. 3–34.
27. *Эннексерус Л.* Курс германского гражданского права / Л. Эннексерус. – [в 2-х т.]. – М. : Иностран. лит., 1950. – Т. 1. – Полумом 1. – 436 с.

In this article the feature of the legal nature of subjective civil law, its contents some of the elements of subjective civil law is developed. This category is compared with related legal phenomena.

Рассматривается особенность правовой природы субъективного гражданского права, анализируется его содержание и исследуются отдельные составляющие субъективного гражданского права. Исследуемая категория сравнивается со смежными правовыми явлениями.

КОНДИКЦІЙНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ СПОСІБ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Берестова І. Е.,

кандидат юридичних наук, доцент,

вчений секретар НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

Статтю присвячено розкриттю особливостей зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (кондикційного зобов'язання) при застосуванні його як універсального способу захисту суб'єктивних цивільних прав.

Ключові слова: кондиційне зобов'язання, зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, охоронно-поновлююча функція, захист суб'єктивного цивільного права, майнова сфера.

Підприємницька діяльність є основою економічної могутності і, відповідно, безпеки держави і визначається, насамперед, життєвим рівнем її населення. З урахуванням того, що на сьогодні Україна знаходиться у посткризових умовах, виникає чимало питань щодо значення, суті та особливостей застосування правових інститутів, спрямованих на впорядкування товарно-грошових відносин, у тому числі щодо наслідків неналежного виконання цивільно-правових зобов'язань усіма учасниками цивільного обороту.

Актуальність теми дослідження визначається серйозною практичною затребуваністю інституту кондиції. Незважаючи на те, що здатність кондиційного зобов'язання доповнювати спеціальну правову регламентацію інших способів захисту цивільних прав в даний час практично не заперечується, однак не можна не зазначити, що регулятивні можливості механізму кондиційного зобов'язання використовуються вкрай недостатньо порівняно з його потенційними можливостями.

Наукові пошуки за рідкісним винятком не поширюються далі наукових статей та коментарів до ЦК України. Разом з тим наукова дискусія російських дослідників, зокрема О. Л. Маковського, може стати тим орієнтиром, який надав би можливість вивести теорію безпідставного збагачення на новий рівень.

До сьогодні у вітчизняній правовій науці існує низка невирішених питань, пов'язаних з механізмом реалізації правил про безпідставне збагачення, що не йде на користь стабільності цивільного обороту. У колі питань, які потребують глибокого осмислення, важливе місце займають проблеми щодо місця кондиційного зобов'язання в системі цивільно-правових норм, щодо правової підстави збагачення та чисельних інших.

Нині чітко простежується позиція, в рамках якої роль інституту набуття, збереження майна без достатньої правової підстави зводиться лише до допоміжного механізму, який обслуговує інші охоронні інститути українського цивільного права.

Ці та деякі інші аспекти свідчать про наявність загальної потреби всебічного вивчення місця інституту набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, що має сприяти не тільки розвитку даного правового інституту, а й формуванню іншого погляду на багато питань його застосування, у тому числі на природу кондиційної вимоги, як основної універсальної вимоги щодо відновлення порушеної майнової сфери.

Дослідженню проблем кондиційних зобов'язань наукова увага приділялася та приділяється з боку таких науковців: І. О. Дзери, В. М. Ігнатенка, Т. І. Ілларионовой, В. В. Луця, О. Л. Маковського, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Г. В. Пучкової, С. О. Харитоновна, В. В. Чернишева, А. А. Шамшова та інших.

Разом з тим проблема місця кондиційного зобов'язання та його характеру не отримало такої уваги, що і обумовлює актуальність проведення цієї наукової розвідки.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей кондиційного зобов'язання при застосуванні його як універсального способу захисту суб'єктивних цивільних прав.

У рамках держави збагачення – це єдиний процес, який забезпечує нормальне функціонування держави, передбачає необхідність існування посередницьких ланок,

фінансових інститутів, які можуть у будь-який момент підтримати зростання економіки за рахунок акумуляції коштів та їх перерозподілу з метою забезпечення фінансування суб'єктів підприємницької діяльності. Безперервний процес обороту капіталу впливає на збагачення всієї системи, кожного суб'єкта підприємницької діяльності та системи ринкової економіки в цілому.

Збагачення у правовому змісті завжди пов'язане з деяким приростом чи економією, що присутні у більшості цивільно-правових правочинів, коли переданню майна, виконанню робіт чи наданню послуг протистоїть зустрічне надання у вигляді коштів у розмірі, що перевищує реальну вартість майна (роботи чи послуги) та достатньому для задоволення інтересу продавця в широкому розмінні слова.

Природно, що процес збагачення не обмежується тільки рамками товарно-грошових відносин, а й має місце також у випадках, коли відбувається будь-який перехід вартості, у тому числі у вигляді безоплатного передання майна, наприклад за договором дарування чи позики, що приводить до збагачення суб'єкта.

На жаль, збагачення в економічному змісті не завжди приводить до виключно позитивного результату, коли розподіл майнових благ вважається справедливим. Існують ситуації, за яких відбувається порушення майнової рівноваги одних суб'єктів за рахунок неправомірних дій інших учасників цивільного обороту. Вказані дії в масштабі держави здатні призвести до економічного свавілля, господарської анархії та майновому хаосу.

У таких випадках необхідно вести мову про безпідставне збагачення – тобто перехід майнових благ від одних суб'єктів до інших, який не ґрунтується на жодній правовій підставі. Тобто набуття (приріст) та збереження (економія) певного матеріального блага є об'єктивно неправомірними як такі, що суперечать моральним засадам суспільства.

Так, порушення справедливої засади у перерозподілі майнових благ визначає необхідність захисту порушених майнових інтересів.

На цій підставі права в цілому та цивільне право зокрема повинні забезпечити стабільність майнового обороту не тільки шляхом врегулювання належної поведінки його учасників, а й шляхом надання достатніх захисних механізмів як речово-правового, так і зобов'язально-правового характеру, пріоритетна роль серед яких надається інституту безпідставного збагачення.

Цивільне законодавство, як відомо, передбачає два рівні регулювання способів захисту цивільних прав: перший рівень – способи захисту, які носять універсальний характер, внаслідок чого можуть застосовуватися для захисту будь-якого суб'єктивного цивільного права, та способи захисту другого рівня, які застосовуються для захисту лише певних видів цивільних прав.

Наведений перелік способів захисту цивільних прав та інтересів не є вичерпним і може доповнюватися іншими способами, що не суперечать загальним нормам законодавства: способи вказані в абз. 2. ч. 2 ст. 16 ЦК України – «...іншим способом, що встановлений договором або законом».

Серед усієї сукупності універсальних способів захисту цивільних прав, до яких можна віднести визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії,

яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди тощо, виокремлюється група способів, застосування яких має за мету поновити порушене право та компенсувати втрати, понесені у зв'язку з його порушенням. Такі способи є елементами єдиного механізму захисту прав учасників цивільного обороту від посягань на їх майнову сферу.

Згаданий механізм, у зв'язку зі спрямованістю на поновлення порушеної майнової сфери особи, покладає на порушника тягар несення різноманітних матеріальних витрат, пов'язаних як з поверненням неналежно отриманого, так і з поновленням інших додаткових витрат, здатних не лише компенсувати порушений майновий інтерес особи, а й максимально покарати порушника, виходячи з вимог добросовісності, розумності та справедливості.

Така охоронно-поновлююча роль механізму захисту суб'єктивного права в цілому властива лише кондикційному зобов'язанню. Це надає змогу стверджувати, що кондикційному зобов'язанню притаманні усі ознаки системоутворюючого елемента усього механізму захисту суб'єктивного права особи, чиє право порушено недозволенним втручанням у його майнову сферу.

Такий системоутворюючий елемент здатний робити універсальний вплив на реалізацію будь-якого іншого способу захисту, спрямованого на поновлення порушеного права. Це, в свою чергу, означає, що роль інституту набуття, збереження майна без достатньої правової підстави не обмежується лише сферою зобов'язального права та надає змогу визнати за цим правовим інститутом ознаку загальногалузевого інституту.

Зокрема, Т. І. Іларіонова, яка досліджувала особливості системи цивільно-правових охоронюваних заходів, зазначала, що сукупність норм щодо безпідставного збагачення склалася як пограничний інститут, спрямований на вирішення конфліктів між особами, які раніше не перебували у правовідносинах, або між суб'єктами недійсних чи розірваних договорів. У суті застосування інституту набуття, збереження майна без достатньої правової підстави узагальнено ширше коло припиняючих дій, ніж в охоронюваних нормах інститутів угод чи захисту права власності: норми про безпідставне збагачення співвідносяться з охоронюваними нормами інституту угод та захисту права власності як загальногалузеві із заходами щодо спеціального характеру [1, с. 19].

На системоутворюючу роль кондикційного зобов'язання та загальногалузевий характер його норм вказує, хоч і не прямо, низка вчених. Так, О. Л. Маковський, здійснюючи коментар положення частини другої ЦК РФ щодо дій, які стосуються змін у регулюванні відносин внаслідок безпідставного збагачення, зазначав, що в основу змін законодавства покладено новий підхід до зобов'язання з безпідставного збагачення не як до окремого виду зобов'язань, а як до особливого їх роду та, можливо, специфічного (поновлюючого) способу захисту цивільних прав та розуміння того, що вказаний інститут належить до числа тих, які безпосередньо пов'язані із моральними заходами цивільного права [2, с. 591–592].

Також у правовій літературі радянського періоду траплялися погляди науковців, у яких ідея універсального характеру кондикційного зобов'язання простежувалася достатньо чітко.

Так, В. І. Чернишев відмічав, що кондикційні зобов'язання у своєму виникненні можуть поширюватися на всю сферу цивільних правовідносин, як статичних, так і динамічних, і за сферою свого застосування набувають, по суті, універсального характеру. Цей характер проявляється у тому, що правила, які встановлюють обов'язок повернути безпідставно отримане чи збережене майно, можуть знаходити власне застосування у результаті аномального руху будь-якого цивільного правовідношення за тими винятками, які прямо сформульовані в законі. Значення та сфера застосування кондикційних зобов'язань, на думку В. І. Чернишева, поширюється не лише на всі інститути цивільного права, а й на суміжні з ним галузі (наприклад, трудове, сімейне право), де вказані зобов'язання застосовуються з урахуванням специфіки предмета та методу регулювання цих галузей [3, с. 5–6]. Крім того, А. А. Шамшов вказує на те, що у випадку будь-якого невинного переміщення майна слід враховувати можливість подання кондикційного позову. Автор вказує, що хоча в кінцевому рахунку природа правовідношення виявляється іншою та пред'являється інший позов, проте в усіх цих ситуаціях переміщення майна є безпідставним, а зобов'язання виникає саме із безпідставного набуття, збереження майна, що свідчить про універсальність вимог із безпідставного збагачення як критерію, що відмежовує їх від інших вимог.

На притаманність кондикційним зобов'язанням характеру універсальності свідчить позиція О. Л. Маковського, висловлена ще під час розроблення нового ЦК РФ: вчений наполягав на перенесенні глави про безпідставне збагачення саме у загальну частину ЦК РФ: «не виключено, що належаче місце цих своєобразних обов'язків – в общій часті обов'язковості права (разд. III ГК) или даже в общих положеннях ГК (разд. II)» [2, с. 603].

Г. В. Пучкова, досліджуючи особливості рецепції зобов'язань з безпідставного набуття чи збереження майна за римським правом та їх рецепції у сучасному українському цивільному праві, наполягає на розгляді досліджуваних зобов'язань як, головним чином, регулятивних і лише частково – охоронних, тобто опосередковано, але також веде мову про загальногалузевий (універсальний) характер кондикційних зобов'язань та поширення їх на усі інститути цивільного права [4, с. 8].

М. А. Смірнова, навпаки, не визнає за інститутом набуття, збереження майна без достатньої правової підстави характеру універсального та ставить під сумнів його субсидіарний характер, вказуючи на його виключно допоміжний характер. Авторка зазначає, що застосування правил про безпідставне збагачення до інших вимог може розглядатися як можливість супроводження деяких цивільно-правових вимог кондикційними вимогами, іншими словами, це означає кумулятивну конкуренцію таких вимог [5, с. 187–188].

Але, на нашу думку, така позиція не знижує актуальності загального питання про конкуренцію кондикційної, виндикаційної, деліктної і договірної вимоги. Універсальність кондикційної вимоги не тільки не зачіпає самостійності кожної з цих вимог, а навпаки, вирішує питання щодо того, які з цих вимог поглинаються родовим кондикцій-

ним зобов'язанням, а відносно яких має місце поновлювальне застосування норм про безпідставне збагачення.

Отже, можна зробити висновок, що кондикційне зобов'язання не є однопорядковим до інших окремих видів зобов'язань. Воно є універсальним для всіх випадків, коли особа набуває (зберігає) майно за рахунок іншої особи без правової підстави, і тому є родовим поняттям відносно всіх зобов'язань повернути майно, набутого, збережене без достатніх підстав.

Інша справа, що для кожного з конкретних випадків безпідставного збагачення можуть бути встановлені спеціальні правила в законі, в інших правових актах, а для деяких і в договорі, але ці спеціальні правила повинні мати пріоритет перед загальними нормами про безпідставне збагачення. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави як родовий інститут охоплює будь-які вимоги про повернення майна, набутого чи збереженого однією особою за рахунок іншої.

Норми гл. 83 ЦК України є специфічною загальною частиною – охоронні заходи спеціального характеру витісняють кондикцію як загальний засіб захисту, і йдеться лише про субсидіарне застосування до вказаних відносин деяких норм гл. 83 ЦК України.

Отже, субсидіарний (універсальний) характер норм про безпідставне збагачення, який виражається у можливості поновити чи доповнити будь-який охоронюваний інститут, одних вчених-правників приводить до думки про поновлювальний характер усього інституту безпідставного збагачення, а інших – до загальнородової засади кондикційного зобов'язання відносно охоронно-поновлювальної сфери в цивільному праві.

Зобов'язання з безпідставного збагачення займають самостійне місце серед інших зобов'язальних правовідносин, тому нерідко вони супроводжують зобов'язання, що виникають внаслідок інших підстав та таких, що мають іншу правову природу, набуваючи при цьому якості зобов'язань-супутників. При цьому вони не виступають акцесорними зобов'язаннями у суворому значенні слова, можуть також заповнювати прогалини при захисті суб'єктивних цивільних прав, коли захист здійснюється за допомогою інших речово-правових чи зобов'язально-правових вимог.

Підсумовуючи викладене, зупинимось на таких загальних висновках щодо ролі і характеру кондикційного зобов'язання.

Універсальність кондикційного зобов'язання проявляється у багатоаспектному характері категорії «універсальність», коли її зміст не обмежується лише можливістю субсидіарного застосування норм про безпідставне збагачення до окремих правових інститутів та визнання за кондикцій-

ними вимогами загальнородових ознак, правова регламентація яких поступається будь-якій спеціальній регламентації видової вимоги про захист цивільних прав. Проте саме кондикційні зобов'язання мають домінуючу роль при захисті будь-якого безпідставного переміщення майнового блага від потерпілого до набувача, що призвело як до безпідставного збагачення останнього, так і норм про безпідставне збагачення при поновленні будь-якої порушеної майнової сфери. Кондикційне зобов'язання є граничним способом захисту цивільних прав, воно застосовується з метою повного поновлення майнової сфери потерпілого.

Охоронно-поновлююча роль механізму захисту суб'єктивного права в цілому властива *лише* кондикційному зобов'язанню, внаслідок чого можна зробити висновок, що кондикційному зобов'язанню притаманні усі ознаки системоутворюючого елемента усього механізму захисту суб'єктивного права особи, чие право порушено недозволеним втручанням у його майнову сферу.

Універсальний характер кондикційних зобов'язань не знімає питання про конкуренцію кондикційної, віндикаційної, деліктної і договірної вимоги. Універсальність кондикційної вимоги не тільки не зачіпає самостійності кожної з цих вимог, а й вирішує питання щодо того, які з цих вимог поглинаються родовим кондикційним зобов'язанням, а відносно яких має місце поновлювальне застосування норм про безпідставне збагачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Илларионова Т. И.* Система гражданско-правовых охранительных мер: Автореф. дис. докт. юрид. наук. – Свердловск, 1985. – С. 19.
2. *Чернышев В. И.* Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учеб. пособие. – Ярославль, 1977. – С. 5–6.
3. *Маковский А. Л.* Обязательства вследствие неосновательного обогащения (гл. 60) // Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая: Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель / Под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. – М., 1996. – С. 603.
4. *Пучкова Г. В.* Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом, та їх рецепція у цивільному законодавстві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / Г. В. Пучкова; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2007. – С. 8.
5. *Смирнова М. А.* Соотношение обязательственных требований в российском гражданском праве // В кн: Актуальные проблемы гражданского права. Вып. 7 / Под ред. О. Ю. Шиловосты. – М.: Норма, 2003 – С. 187–188.

The article is devoted to disclosure obligations to purchase features, conservation of the property without sufficient legal grounds (conditio liabilities) when applied as a universal way to protect subjective civil rights.

Статья посвящена раскрытию особенностей обязательства по приобретению, сбережению имущества без достаточного правового основания (кондикционного обязательства) при применении его в качестве универсального способа защиты субъективных гражданских прав.

УЧАСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ: ЗАСАДИ ТА ФОРМИ

Первомайський О. О.,

кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник

відділу проблем приватного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України